
KÖZPOLITIKA

GULYÁS GYULA

A köztisztviselők elszámoltathatóságának paradoxonai

Felelősnek lenni annyit tesz, mint elszámoltathatónak lenni, aminek közelebbi jelentése: „kényszerítve” lenni arra, hogy válaszoljunk arra a kérdésre, hogy „Miért tetted ezt?”¹ A kérdésre adott válaszban magyarázatot kell adni, a cselekedetet meg kell indokolni. Ily módon az elszámoltatás lényege az, hogy (1) megkérdezhetik tőlünk, hogy „Miért tetted ezt?”, (2) és nekünk kötelességünk erre válaszolni. Ez a felelősség objektív oldala, amit megkülönböztetve az erkölcsi felelősségtől – a felelősség szubjektív oldalától – elszámoltatásnak fogok nevezni.

Az erkölcsi felelősség fogalma nem merül ki a felelősség eme „objektív” oldalában, egy jogi, politikai vagy szervezeti autoritás ama hatalmában, amely felteheti nekem a „Miért tetted ezt?” kérdését: vagyis az erkölcsi felelősség több mint bizonyos politikai, jogi vagy szervezeti normáknak való engedelmeskedés kötelessége. F. C. Mosher² különbséget tesz a felelősség objektív és szubjektív oldala között. Az objektív felelősség a személy vagy a csoport elszámoltathatóságát jelöli valaki másnak, valamely autoritásnak az irányában bizonyos dolog teljesítésével kapcsolatban. Ez gyakorlatilag azonos az elszámoltatás fenti fogalmával. Ha valaki nem teljesíti a törvényes útmutatásokat vagy a szervezeti normákat, az felelőtlenességgel vádolható és megbüntethető. A felelősség második jelentéséhez, a szubjektív vagy erkölcsi felelősséghez az elsőtől eltérő konnotációk társulnak: ezek természete szubjektív és pszichológiai. Ennek lényege nem az, hogy „objektíve” ki miért felelős a törvények vagy a szervezeti előírásoknak való meg és meg nem felelés értelmében, hanem az, hogy szubjektíve ki és miért érzi magát felelősnek. A felelősségnek ez a formája, vagy oldala olyan fo-

galmaknak a szinonimája, mint a lelkiismeret, a lojalitás, az identitás és az integritás. Ez az egyén szocializációjával, kulturális hátterével, szubjektív értékrendjével és informális kapcsolatrendszerével áll összefüggésben.

A felelősség objektív oldalának – az elszámoltatásnak – közelebbi meghatározottsága az, hogy mindig „valakinek” és „valamiért” vagyunk felelősek. A valakinek való elszámoltathatóság arról világosít fel, hogy milyen viszony áll fenn a cselekvő és a cselekvés számonkérője között, a valamiért való felelősségre vonhatóság pedig azt mutatja meg, hogy milyen kapcsolat a jellemző a cselekvés (cselekvő) és az azt értékelő, standard viselkedési normák között. Aaron Wildawsky³ egy egyszerű kétváltozós mátrix segítségével vázolta fel a felelősség „kulturális elméletét”, illetve azt a négy kultúrát, amelyben egymástól lényeges pontokon eltérően vetődnek fel a felelősség kérdései, mert mindegyikben másként alakul az egyéni cselekvőnek az elszámoltatóhoz, illetve a cselekvésnek a magatartást szabályozó normákhoz való viszonya. A mátrix egyik változója azon csoportthálózatoknak a kiterjedtsége, amelyekhez az egyén tartozik, a másik változó pedig azokat a normákat testesíti meg, amelyek az egyéni cselekvéseknek a mércéi.

A felelősség négy kulturális modellje

		Csoportthálózat kiterjedtsége	
		gyenge	erős
Erkölcsei	számtalan inkonzisztens	apátia (fatalizmus)	hierarchia (kollektívizmus)
normák			
számossága	kevés konzisztens	verseny (individualizmus)	egyenlőség (egalitáriánizmus)

Az individualisztikus kultúrákban kevés, hasonló és egymással konzisztens norma szabályozza a viselkedést, s az egyéneknek a társadalmi csoportokhoz való kötődése gyenge. Ezeknek a kultúráknak az „eszménye” az önszabályozás, előnyben részesítik a társadalmi interakciók nem politikai (piac, tárgyalás) úton való szabályozását, támogatják az „egyenlő esélyeket” és az egyének közötti versenyt. Az uralkodó felelősségforma az egyé-

ni felelősség. A hierarchikus kultúrákban a csoporthálózat kiterjedtsége erős, azaz az egyén magatartását erőteljesen kontrollálják a különböző normákat megtestesítő társadalmi csoportok. Magát a hierarchiát a politikai hatalom intézményesíti. Ennek tagjai a társadalmi egyenlőtlenségeket azon az alapon igazolják, hogy a specializáció és a társadalmi munkamegosztás a garancia arra, hogy az emberek „harmóniában” éljenek egymással – a különböző hierarchikus szintek funkcionálisan a közhőra irányulnak – és ez biztosítja a hatékony kooperációt is. Az uralkodó felelősségforma itt a hierarchikus felelősség. Az egalitáriánus kultúrákban az egyén szintén erős csoportkontroll alatt áll, de a viselkedést szabályozó normák száma csekély és ezek az elvárások egymással konzisztensek. Az egalitáriánusok, akárcsak a liberális-individualisták, tagadják, illetve ellenzik a politikai autoritást. Ez a kultúra a társadalmi feltételek nagyobb egyenlőségét, illetve a társadalmi igazságosságot vagy méltányosságot tekinti a társadalmi együttélés és kooperáció legfontosabb koordinációs mechanizmusának. Végezetül a fatalisztikus kultúráknak az a leglényegesebb meghatározottságuk, hogy az egyén csoportkötődése és csoport-hovatartozása gyenge, az életvezetést számtalan és egymásnak ellentmondó norma „vezérli”. A társadalmi kapcsolatoktól való eloldottság és a normák inkonzisztenciája együttesen elbizonytalanítja az egyént, teret enged a nyers ösztönöknek és a kollektív felelőtlenségnek.

Wildawsky modelljének – amint az a későbbiekben ki fog derülni – nemcsak történeti relevanciája van, hanem aktuális „érvényessége” is: a közszolgálatban „alkalmazott” felelősségmodellek ugyanis nagy vonalakban egybeesnek az általa megrajzolt tipológiával.

A felelősségre vonhatóságnak vagy elszámoltathatóságnak vannak bizonyos feltételei. Az egyik ilyen feltétel a cselekvő ama képessége, hogy bizonyos események vagy történések okává lehet, ami az ember „szabad akaratának” önkéntes „használatából” ered. Az emberek elvitathatatlanul „szerzői” saját cselekedeteiknek, amelyekért felelősséget kell vállalniuk. Cselekvés és felelősség fogalmilag egymás korrelatívumai. Ebből az evidenciából indul ki Niebuhr⁴ is, aki különbséget tesz a felelős ember két aspektusa: (1) az ember mint létrehozó (man the maker) és (2) az ember mint válaszoló, elszámoltatható (man the answerer) között. Az ember „normális esetben” a kettő egyisége, aki sorsának ura és aki tetteiről köteles a közösségnek, azoknak az embereknek, akiket cselekvése érint, számot adni. Az ember felelősségét egy megszorítás korlátozza, nevezetesen az, hogy a cselekvőnek definíció szerint racionális és morális lénynek kell lennie, aki szellemileg és erkölcsileg egyaránt beszámítható. A személy, aki nincs szellemi és erkölcsi képességeinek birtokában, felelősségre sem vonható, mert noha esetleg

képes bizonyos, erkölcsileg releváns események okává válni, de ezt – ha szellemileg és morálisan nem beszámítható – nem szabad akaratából teszi, következésképp magatartásáért nem vonható kérdőre.

A valami okozójának lenni fogalmát P. French⁵ szerint kétféleképpen lehet érteni: (1) a szokványos események okozatisága (regular event causality) a történéseket a fizikai mozgások a priori terminusaiban írja le: „a fegyverek megölik az embereket”; (2) a cselekvő okozatisága (agent causality) a racionális cselekvő ama képességére vonatkozik, melynek révén az saját cselekedeteinek az okává képes válni: „az emberek megölik az embereket”. Kurt Baier⁶ hasonlóképpen tesz különbséget a dolgokkal kapcsolatos felelősség (thing responsibility) és a cselekvővel kapcsolatos felelősség (agent responsibility) között. A cselekvővel kapcsolatos felelősség tulajdonításában azzal számolnak, hogy a cselekvő képességeit céltudatosan használva hívott létre egy eseményt, beleértve ebbe a dologgal kapcsolatos felelősség aktiválását is, amelyért azután a cselekvő erkölcsileg felelőssé tehető; a dolgokkal kapcsolatos felelősség esetén pedig a dolgoknak mint bizonyos események okainak az azonosítása a cél.

A szándék, akárcsak az a képességünk, hogy egy cselekvés okává tudunk válni, fontos szerepet játszik az erkölcsileg felelős cselekvő leírásában. J. L. Mackie⁷ dolgozta ki a felelősség úgynevezett alapszabályának elméletét (stright rule of responsibility), amelynek fő gondolata az, hogy a cselekvő csak szándékos tetteiért felelős. Ez a feltevés összhangban áll azzal a jogi tradícióval, amely a mens rea-t – szó szerint a bűnös tudatot – tekinti a büntetőjogi felelősség alapvető feltételének. Az olyan cselekedet, amely nem szándékos, mert például fizikai kényszer idézi elő, valójában nem is a cselekvő cselekedete. Ő ebben csak eszköze valamely külső erőnek. Mackie azonban a szándék fogalmának a szerepét oly mértékig abszolutizálja felelősségelméletében, hogy annak alapján majdnem minden cselekvésre adható felmentés. Például úgy véli, hogy tetteimnek azok az összetevői, amelyek gondatlanságomból adódnak, vagy abból, hogy nem vagyok tökéletesen ura a cselekedeteimnek, bár maguk a tettek az én testemből származnak, nem nekem, mint tudatos cselekvőnek a tettei.

A szándék, a szabad akarat, illetve az egyén döntési szabadsága mint a morális cselekvés megítélési kritériumai korántsem egyértelmű, sokkal inkább cseppfolyós fogalmak. A szándék maga is ellentmondásos fogalom, mert mint azt Mackie is megjegyzi: egy ember szándékosnak tűnő cselekedete lehet, hogy a tudatalatti motivációk szempontjából nem szándékos, az lehet az ösztönkésztetések túlcsoordulása is, ami az „ellenállhatatlan késztetés” érzésében jelenik meg. Egy cselekvésről valóban nehéz eldönteni, hogy intencionális-e vagy sem: valóban

megkérdőjelezhető az, hogy a tudattalan impulzusok készítése alapján bekövetkezett cselekvések tekinthetőek-e szándékosaknak: mindazonáltal az ilyesfajta cselekedetek is az én cselekedeteim, nem pedig valaki más cselekedetei. A tudattalanomra nem mondhatom azt, hogy az nem én vagyok, hogy az valami „idegen” vagy külső dolog számomra: legfeljebb azt mondhatom, hogy az nem azonos a tudatos énemmel, de az énem nem azonos (1) sem a tudatos énnel, ahogyan azt a felvilágosodás tartotta; (2) sem pedig a tudattalan ősvalamival, ahogyan azt a romantika gondolta. Énem inkább a kettő valamifajta egysége. Ha ez így van, akkor a tudattalanra való hivatkozás korántsem jelenthet automatikus felmentést a bűnös cselekedetekkel kapcsolatos felelősségrevonás alól, mert bizonyos tekintetben az ember felelős azért is, hogy tudatos énje milyen „viszonyt” alakít ki saját tudattalanjával.

Cselekedetem nemcsak tudattalanom okán lehet szándék nélküli, hanem egyéb okokból is. Kilötytinteni a kávé-t vagy inzultálni a nagybácsit, ezt meg lehet tenni intencionálisan és nem intencionálisan is.⁸ Ha a kávé-t úgy öntöm ki, hogy azt hiszem, hogy a csészében víz van, úgy ez az én cselekedetem ugyan, de eme tettem nem nevezhető szándékosnak, mert éppen azért öntöttem ki, mert azt hittem, hogy vizet öntök ki. Előfordulhat az is, hogy úgy öntöm ki a kávé-t, hogy valaki meglöki a kezem: ebben az esetben a kávé-t nem én öntöm ki, hanem az, aki meglöki a kezem.

Cselekedetem akkor sem minősíthető szándékosnak, ha valamit tévedésből teszek meg vagy mulasztok el: például félreolvasom a jelentést vagy félreértelmezem a felettesem rendelkezéseit és utasításait. „Ezek olyan dolgok, amelyeket szigorú értelemben nem tehetünk meg szándékosan. Hibázni a fent említett dolgokban azt jelenti, hogy nem azt tenni meg, amit az illető szándékozott és az ember nem képes... szándékosan hibázni. Ezek a tévedések nem intencionálisak: mindazonáltal cselekedetek.”⁹ A dolgot tovább bonyolítja az, hogy nehéz egyértelműen definiálni például a „félreértelmezés” hibáját vagy a tévedést. Létezik egyáltalán egy szövegnek, rendelkezésnek vagy iránymutatásnak „adekvát”, kitüntetett „normatív” értelmezése, vagy pusztán különböző „olvasatai” vannak? Ha nem létezik „normatív értelmezés”, bizonytalanná válik a „félreértés” fogalma: extrém esetben minden értelmezés félreértelmezés lehet.

A szándék kritériuma alapján ennél fogva meglehetősen nehéz a felelősséget megállapítani. Azt jelenti-e ez, hogy az ember cselekedeteinek túlnyomó többsége valamilyen formában, külső vagy belső tudattalan erők által definiált? A tiszta determinizmus azt válaszolná erre, hogy igen, és azzal érvelne, hogy a szándék vagy a szabad akarat maga sem más, mint a személyhez képest külső, fizikai vagy más okoknak a következménye.

Ennek folytán még ha lenne is valami értelme a felelősségnek, az nem a cselekvő személyt, hanem azokat a determinisztikus tényezőket illetné, amelyek döntését meghatározták. A determinizmus elismeri a dolgok felelősségét, de elutasítja a cselekvő felelősségét.

Az elszámoltathatóság egy következő feltételét az „alternatív lehetőségek elvében” szokás megjelölni. Közönségesen azt tartjuk, hogy a személy felelősségre vonható, ha másként is cselekedhetett volna, mint ahogyan cselekedett. Ha a cselekvés kényszer hatására történt, azaz a cselekvőnek nem állt rendelkezésére a másként való cselekvés opciója, akkor a cselekvőt nem terheli semmilyen erkölcsi felelősség. A probléma azonban nem ilyen egyszerű. H. G. Frankfurt¹⁰ amellett érvel, hogy a „másként is cselekedhetett volna” és a cselekvés külső tényezők általi determináltsága – például a kényszer alatti cselekvés – nem feltétlenül zárják ki egymást. A szokványos érvelés az, hogy a kényszer megfosztja az embert szabadságától és ily módon erkölcsi felelősségétől is, mert a kényszer fogalma szerint azt jelenti, hogy az illető nem tehetett másként, mint ahogyan cselekedett. De valóban pusztán ezt jelenti-e? Frankfurt egy példán keresztül illusztrálja azt, hogy a fenyegetettség vagy a kényszer korántsem ment fel minden esetben az erkölcsi felelősség alól. János saját jószántából elhatározza valamit, azután valaki keményen megfenyegeti – olyannyira keményen, hogy minden józan gondolkodású ember alávetné magát a fenyegető akaratának –, hogy tegye épp azt, amit János maga is meg akart tenni és János a cselekedetet végre is hajtja. Felelősnek tartjuk-e Jánost tettéért? Frankfurt azt gondolja, hogy ez attól függ, hogy milyennek tekintjük a saját elhatározás és a fenyegetés szerepét a cselekvéshez vezető folyamatban. Ha azt tesszük fel, hogy János egy makacs ember, aki bármi áron véghezviszi azt, amit egyszer elhatározott, akkor ebben az esetben a fenyegetés semmiféle hatást sem gyakorol rá: amikor cselekszik, ezt nem is veszi figyelembe. Ha ez a helyzet, akkor itt igazában nincsen szó kényszerről. Ebből következően a fenyegetés sem fosztja meg a másként cselekvés alternatív lehetőségétől, mert nem is akar másként cselekedni, noha elvileg ez az opció is rendelkezésére áll. Világos, hogy a fenyegetettség, a külső kényszer ez esetben semmilyen módon sem csökkenti János elszámoltathatóságának jogosságát. A második interpretációs lehetőség az, hogy János – nyúlászívű egyén – megretten és pánikba esik a fenyegetéstől. A fenyegetés miatt előzetes döntésétől függetlenül – ami a példa szerint ugyanaz, mint amit a kényszerítő kikényszerít – is engedett volna a fenyegetésnek: azt tette, amit követeltek tőle, mert megrettent a megtorlástól. Frankfurt úgy ítéli meg, hogy ebben az esetben tettéért Jánost nem lehet felelősségre vonni, mert a kényszer olyan mértékű volt, hogy másként nem cselekedhetett. El lehet

viszont ítélni korábbi elhatározása miatt, azaz erkölcsileg kifogásolható jelleme miatt.

Az a tény, hogy valakit megfenyegetnek, láthatóan nem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető kényszer hatása alatt cselekszik. A kényszer alatt való cselekvés fogalmához az is hozzá tartozik, hogy a fenyegetés legyen a cselekvés és cselekedet valódi és kizárólagos oka. Általánosabban fogalmazva, a pusztán tény, hogy valaki adott szituációban másként is cselekedhetett volna, nem lehet alapja annak a feltételezésnek vagy állításnak, hogy az illető ezen opció birtokában valóban másként is cselekedett volna. Ez ugyanis a cselekvő jellemének a kérdése. Frankfurt azt javasolja, hogy a másként is cselekedhetett volna elvét az elmentmondások elkerülése végett a „másként nem cselekedhetett” elvével kellene felváltani, azaz szerinte felmentés a felelősség alól csak akkor képzelhető el, ha a cselekvés oka kizárólagosan és egyértelműen valamilyen külső kényszer.

Az „objektív felelősség” elméletei szerint tehát az egyén akkor vonható kérdőre valamely magatartás vagy mulasztás kapcsán, ha: (1) az egyén szellemileg és erkölcsileg beszámítható, (2) ha döntését szabad akaratából, szándékosan, senki által nem kényszerítetten hozta meg, (3) ha cselekvése normasértő.

A FELELŐSSÉGRE VONÁS FOLYAMATA: IGAZOLÁSOK, KIFOGÁSOK ÉS MENTSÉGEK

A „Miért tetted ezt?” kérdésre adott válaszokban a kérdés „jogosságát” három formában vonhatjuk kétségbe: a „te”, a „tett” és az „ezt” alapján,¹¹ amelyek a kérdő mondat alanyára, állítmányára és tárgyára utalnak. Meglehet, hogy a kérdés kontextusát illetően teljes mértékben helyénvaló, de helytelenül címezték nekem. Ebben az esetben a kérdéses dolgot nem én, hanem másvalaki követte el. Előfordulhat az is, hogy a kérdést helyesen címezték nekem, azaz valóban elkövettem az adott dolgot, de cselekedetem nem állt teljes mértékben hatalmamban, azaz a szóbanforgó tettetnek csak részben vagy közvetve, esetleg szándéktalanul voltam az oka és létrehívója. A harmadik eset az, amikor a kérdést helyesen címezték, azaz én cselekedtem meg azt, amivel vádolnak, de nem azért, amiért kérdőre vonnak, amit nekem tulajdonítanak. Az első esetben a válaszom az lesz, hogy „ne engem kérdezz, mert nem én tettem: kérdezd meg őt”. A második esetben a kérdés jogossága kétségbevonásának az alapja az, hogy nem én voltam a cselekvés értelmi szerzője, hanem rajtam kívül álló ok, esemény vagy személy idézte azt elő. A harmadik esetben a kérdés jogosságát azon az alapon kérdőjelezzük meg, hogy nem azt a dolgot cselekedtük meg, amelyért kérdőre vonnak bennünket.

Az azzal kapcsolatos kérdések (illetve a válaszok indoklása és a mentségek), hogy valamely személy felelős-e egy adott dolog megtételéért vagy egy másik elmulasztásáért, azért bírnak a felelősségre vonásban fontossággal, mert megelőzik azt a kérdést, hogy az egyén szabadon cselekedett-e vagy sem. A mindennapi életben úgy okoskodunk, hogy csak azért az eseményért vagy mulasztásért tartozunk elszámolási kötelezettséggel, amelyet szabad elhatározásunkból tettünk vagy nem tettünk meg. Ez a felelősségre vonhatóságnak fontos kritériuma ugyan, de az elszámoltatás kezdeti szakaszában korántsem bizonyos, hogy a kérdőre vont személy szabadon döntött és cselekedett-e. Azt, hogy mi az igazság ebben az ügyben, pontosan a felelősségre vonás processzusában kell tisztázni és kideríteni. „Amikor azt tárjuk fel, hogy szabadon cselekedett-e valaki vagy sem, előbb meg kell győződnünk arról, hogy sikeres-e valamelyik, fizikai erőszakra, tévedésre, véletlen balesetre és hasonlókra hivatkozó mentegetőzése.”¹² Hogy adott esetben szabadon döntött-e az adott személy, az csak egy diskurzus, a felelősségre vonás processzusa végeredményeként tudható meg és annak lesz a függvénye, hogy a megvádolt személy védekezése, mentsége, kibúvója sikeres-e. A kibúvók olyan mentségek, indokok és érvek, amelyekkel a felelősségre vont személy azt igyekszik „bizonyítani”, hogy amit megtett vagy amit elmulasztott, az nem állt teljesen hatalmában, azaz nem volt teljesen szabad és ennél fogva nem is lehet felelős azért. A megvádolt személy a büntelenségét és/vagy ártatlanságát próbálja meg tehát igazolni.

A felelősségre vonás és a mentegetőzés diskurzusa az eseménynek vagy a nem cselekvésnek a rekonstruálására irányul, mert csak a „tények” feltárásának következményeképpen lehet megállapítani azt, hogy az illető szabadon cselekedett-e vagy sem, s ennek következtében felelős-e vagy sem. A diskurzus azonban – érvel Austin – a nyelv közegében zajlik, amelynek használata korántsem egyértelmű és pontos, mert pl. az emberek ugyanazon a kifejezésen különböző dolgokat érthetnek vagy ugyanazt az eseményt különböző kifejezésekkel jelölhetik. És ez nem pusztán formális nyelvészeti kérdés, hanem olyan probléma, amely komoly nehézséget támaszt a felelősséggel kapcsolatos „tények” és események pontos megrajzolásában. „Ha nyelvhasználatunk különböző, akkor ahol nálam Y van, ott nálad X lesz. Vagy ami még valószínűbb... a te fogalmi rendszered különbözik az enyémtől... Röviden, kiderülhet, hogy miért nem értünk egyet – te az osztályozás egyik módját választod, én a másikat. Ha alternatív leírásokat találunk, meglehet, kétféleképpen is elmondhatjuk vagy »rekonstruálhatjuk« a szituációt.”¹³

Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy az emberi cselekedetek csak nagyon ritkán írhatóak le a helyes-helytelen, a jó és a rossz, fekete-fehér fogalmi kontextusában. Sokkal gyakoribbak

az olyan élethelyzetek és cselekedetek, amelyekben a felelősségre vont nem egyértelműen, azaz csak részben hibázatható, s ebből következően a feltett kérdésre sem lehet egyértelmű választ, indokot, igazolást vagy mentséget adni és találni. De ugyanez a kétértelműség jellemző a *felelősségre vonó* szerepére is, akinek csak ritkán – egyértelmű esetekben – van erkölcsi alapja feltenni a kérdést: „Miért tetted ezt?” kérdésnek a feltevése. A közhivatali gyakorlatban csakúgy, mint a mindennapi életben, könnyen találunk olyan érveket, amelyek a cselekvés mellett, és olyanokat is, amelyek a cselekvés ellen szólnak, és az sem ritka, hogy ezek az érvek egyensúlyban vannak. Az emberi ítéletek esendők, korántsem tévedhetetlenek, amit be kell kalkulálnunk, amikor mások fölött ítélezünk és különösen ott, ahol a felelősségre vonás hierarchikus-hatalmi kontextusban valósul meg, ahol a „felek” nem egyenrangúak.

Austin a mentségek grammatikai elemzése kapcsán megfigyelte, hogy a mentegetőzéssel kapcsolatos kifejezések nagy százaléka *határozószó*: mint amilyen az öntudatlanul, ösztönösen, véletlenül, szándéktalanul stb. A mentségek nagy részében ugyanis az a döntő, hogy bár én tettem, de nem általában vagy szokványosan, hanem egy bizonyos módon, ami megköveteli az ige módosítását. A határozószavak mellett a mentség kifejezésére leggyakrabban az olyan *elvont főneveket* használnak, mint a félreértés, véletlen és a cél, illetve néhány *igét*, mint amilyen a „nem segíthetett rajta”, „nem úgy értette”, „nem fogta fel”, „nem állt szándékában” stb.

A mentségekkel kapcsolatosan fontos odafigyelni a „cselekvés gépezetére”: hibák becsúszhatnak a cselekvés tervezési szakaszában csakúgy, mint a végrehajtás során. A figyelem hiánya (figyelmetlenség), a gondatlanság, a helyzetfelismerés vagy a taktika hibáihoz egyaránt társulhatnak mentségek. Némely hibák a cselekvés szerzőjének kognitív kapacitásával, a *korlátozott racionalitással* kapcsolatosak, mások a *rossz helyzetértékelésből* vagy a tények helytelen értelmezéséből adódnak, ismét mások *félreértések* következményei. Valamely cselekedet megtervezése és végrehajtása fölött sohasem gyakorolhatunk teljes ellenőrzést, mert racionalitásunk korlátozott. Ennélfogva egy normál cselekedet vagy magatartás esetében pusztán annyi várható el, hogy az elfogadhatóan körvonalazott „határok” (gondosság és figyelem) közé essen: hogy a korlátozott racionalitás és az ugyancsak korlátozott erkölcsi ítélőerő kritériumainak, a racionális és erkölcsi értelemben vett „elfogadhatóság” és „megelégedettség” kritériumának tegyen eleget. Az, hogy racionálisan és erkölcsileg mi elfogadható és mi nem, nem pusztán absztrakt normáknak és elveknek a kérdése, hanem annak a társadalmi kontextusnak a kérdése, amelyben az egyénnek döntenie kell. Hogy egy emberi cselekedet és magatartás racionális és erkölcsileg elfogadható-e, annak megíté-

lési alapja az, hogy a cselekvési szituáció milyen objektív lehetőségeket biztosított a döntéshozó egyén számára és hogy az egyén milyen módon élt ezekkel a lehetőségekkel.

TIPIKUS MENTSÉGEK A KÖZSZOLGÁLATBAN

Alternatív okok

A politikai vagy hivatali környezetben gyakori az olyan kifogás, amely az egyén magatartását alternatív okok létével magyarázza.¹⁴ Az ilyen típusú kifogás legáltalánosabb formája a következő formula: „ha nem én tettem volna meg ezt, akkor megtette volna helyettem más”, vagy: „ha én nem teszem meg, akkor majd megteszi helyettem valaki más”. Az ilyenfajta mentség az erkölcsi felelősség áthárítása, amely egyébként annyira absztrakt, hogy szinte semmilyen empirikus összefüggéssel nem rendelkezik, s következetes „felgöngyölítése” szükségképpen paradoxonokhoz vezet. Ahhoz ugyanis, hogy egy személyt, A-t személyes felelőssége alól felmentsenek, az szükséges, hogy egy másik egyént B-t – a vélt alternatív okozati közreműködőt – vonják felelősségre. Ez azonban abszurdum, mert B nem követett el semmit, következésképpen hogyan is lehetne felelősségre vonható. De még ha a kifogás érvényes lenne is – amiről fölöttébb nehéz megbizonyosodni –, akkor sem felelős a szóban forgó tettért senki (ami ugyancsak paradox): A azért nem, mert magatartásának „oka” B várható viselkedése volt, B pedig azért nem felelős, mert ő nem követett el semmilyen vétséget. De ez a kifogás nem lehet érvényes egészen addig, amíg valaki ténylegesen nem felelős. B. Williams szerint a felelősség ilyesfajta el- és áthárítása, amelyet ő a haszonelvűséggel társít, megsemmisíti a személyes integritás értékét, és ezzel erodálja az egyén erkölcsi felelősségvállalását. Példáztatában egy fiatal tudós, aki elítéli azokat a kutatásokat, amelyek célja vegyi és biológiai fegyverek létrehozása, „alternatív okokra” hivatkozva sem vállalhat állást egy olyan laboratóriumban, ahol ilyen természetű kutatások folynak: nem teheti ezt akkor sem, ha helyette más tudós vagy fiatal pályázó kapná meg az adott állást.

Nullaok: a tanácsadás

A kifogások következő típusát Thompson „nullaokból” eredő kifogásoknak nevezi.

Az ilyen kifogás általános formájában A hivatalnok a „novus actus interveniens” elvére hivatkozik, amely egy másik B

tisztviselő által majdan, a jövőben végrehajtandó cselekedetére vonatkozik, aki döntésében kapcsolódik az első köztisztviselő cselekedetéhez, de aki egyedül felelős a cselekedet minden következményéért. Ezt a kormányzatban működő tanácsadók szerepe illusztrálja a legjobban. Napjainkban szinte teljesen általános az a nézet, amely a „civil service”, a szakértők, tanácsadók felelősségét a döntés-előkészítésre korlátozza, az ezt követő döntésért ellenben a politikusok nyakába varrja a felelősséget. Az effajta okoskodásnak az az alapfeltevése, hogy a tanácsot kérő a tanácsadótól teljesen függetlenül cselekszik. De ha így lenne, akkor nem lenne szükség tanácskérésre. Egy tanácskérő felelősségét azonban éppúgy nem semmisíti meg a tanácsadó „okozati befolyása”, mint ahogyan a tanácsadó sem vonhatja ki önmagát a következmények hatása alól arra hivatkozván, hogy közvetlenül nem ő döntött.

A tanácsadók felelőssége megállapításának klasszikus forrása Hobbes klasszikus műve, a *Leviathán*. Hobbes mindezelőtt a parancs és a tanács fogalmának összehasonlításából indul ki. Mindkettő közös mozzanata az, hogy mind a parancsoló, mind a tanácsadó a „tedd ezt” vagy a „ne tedd ezt” beszédformulát használja. A tanács és a parancs közötti különbséget a „tedd ezt”, illetve a „ne tedd ezt” beszédforma intenciójából magyarázza: abból, hogy mindez kinek a javát és érdekét szolgálja. A parancs mindig saját érdeket szolgál, a tanács viszont valaki másnak az érdekét akarja előmozdítani. Hobbes szerint az ideális tanácsadónak két kritériumnak kell eleget tennie, amelyek egyben hivatali kötelességei is: a tanácsadó „céljának és érdekeinek nem szabad ellentétben állnia annak céljával és érdekével, akinek tanácsot ad”, másrészt „egy cselekedet megfontolásánál a tanácsadónak kötelessége, hogy a cselekedet következményeit világosan felfedje, és ezzel a tanácskérő számára a helyes és egyértelmű tájékozódást lehetővé tegye, ezért a tanácsadónak a maga javaslatát olyan megfogalmazásban kell előadnia, amely az igazságot a lehető legvilágosabban feltárja, vagyis szigorú megfontolással és oly lényeget érintő világos és tömör nyelven, ahogy csak az indoklás megengedi.”¹⁵ A tanács értéke ily módon az „értelmi erénynek” (tapasztalat, szakértelem) és az önérdekről való lemondani tudás erényének az ötvözete. Amennyiben a hivatalnok a fentiek szellemében jár el, felelősségre semmilyen körülmények között sem vonható. Tisztességtelenné és felelősségre vonhatóvá akkor válik, ha vét a fenti két „erény” valamelyikében vagy mindkettőben: (1) ha tudatlanságból, vagy rossz szándékból törvénytellenes cselekedet végrehajtását javasolja, vagy (2) ha nem tárja fel az általa tanácsolt cselekedet következményeit, vagy ha tanácsa nem a tanácskérő javát célozza. Kétséges azonban, hogy a szakértő birtokában van-e a feltételezett és elvárt tudományos objektivitásnak és pártatlásnak.

A tanácsadók gyakran jelentősen hozzájárulnak a tanácskérők végső döntéseihez. Az a mód, ahogyan behatárolják a lehetséges alternatívákat, ahogyan hangsúlyozzák az érveket és ellenérveket, ahogyan a nyelvet és az argumentációt használják, mind befolyásolja a végső döntést.

A jó szándék mentsége

A személyi felelősséggel kapcsolatos kifogások egy jellegzetes típusa abból a megfontolásból indul ki, hogy A köztisztviselő csak azokért a tettekért és következményekért felelős, amelyekhez akaratlagosan és szándékosan járult hozzá, de egyáltalán nem hibáztatható B közhivatalnok bűnös tetteinek ama következményeiért, amelyek neki, A-nak ugyan nem állt szándékában, de aminek bekövetkeztéhez ő maga paradox módon mégis hozzájárult, mégpedig egy olyan cselekedet révén, amely önmagában véve, a cselekvési szituáció kontextusától függetlenül szemlélve, erkölcsileg nem kifogásolható. Ez a kifogástípus a kanti etikában még elméleti igazolást is nyer. Kant egy helyen azt mondja, hogy az igazságot az embernek minden körülmények között, a várható következményekre való tekintet nélkül el kell mondania: hazudnom még annak a gyilkosnak sem szabad, aki meg akarja ölni rejtőzködő barátomat, és aki annak holléte felől érdeklődik nálam. Kant szerint az igazságot akkor sem szabad elhallgatnom, ha annak közvetve, egy, a hazugságnál jóval nagyobb bűn, egy ember megölése lesz a következménye és az ára. Ha a gyilkos kérdésére – aki világosan tudtomra adja, hogy meg fogja ölni a barátomat – az igazságot válaszolom – azaz felfedem barátom hollétét –, formálisan nem vagyok elmarasztalható erkölcsi vétségben, mert (1) nem hazudtam, és (2) mert igazmondásommal nem a barátom halálát szándékoztam előidézni, hanem egy erkölcsi normának megfelelően cselekedtem. Tartalmilag azonban nem lehet kétséges, hogy az absztraktnak helyesnek tekinthető magatartásommal közvetve mégis a barátom halálát „okoztam”, amire nincs mentségem. A kifogás mögött, mely szerint én sem abban nem vagyok vétkes, hogy rosszat akartam volna a barátomnak, sem abban, hogy megsértettem volna valamely erkölcsi előírást, (1) egyfelől az „erkölcsi széplélek” amorális erkölcsi egoizmusa húzódik; a büntelenség és ártatlanság bármilyen áron való megőrzésének a fikciója, (2) másfelől az a fikció, amely szerint az ember magatartásának és felelősségének az alapja az erkölcsi normáknak való engedelmeskedésben áll, nem pedig a konkrét élethelyzetben lévő lehetőségeknek a mérlegelésében.

Felelősség a közszolgálatban: felelősségmodellek

A fent elemzett elszámoltatástól némileg eltérő módon vetődik fel a felelősség (elszámoltathatóság) kérdése a politikai-adminisztratív szférában, ahol (1) a sokszereplős cselekvés dilemmája¹⁶ megnehezíti, sőt sok esetben lehetetlenné teszi a felelősség egyértelmű megállapítását, az elszámoltatást. Egy politikai döntés végeredménye ugyanis több egymással ilyen vagy olyan kapcsolatban álló egyén vagy csoport közös műve, amihez nem, vagy csak feltételesen rendelhető hozzá az „egyértelmű” és „osztatlan” személyes felelősség. Másfelől (2) a közpolitikai döntések szereplői, legyenek azok intézmények – mint a parlament, a kormány, a bürokrácia, a nyomásgyakorló szervezetek és különböző bizottságok – vagy személyek – mint politikusok, miniszterek, magas és alacsonyabb ragú köztisztviselők vagy szakszervezeti bürokraták stb. –, egy bonyolult megbízatásos kapcsolatrendszer szereplői, akik, szemben a „természetes” személyekkel, sohasem a maguk nevében döntenek és cselekszenek, hanem valaki másnak a helyén állnak, akinek az érdekeit és intencióit „követik”, akit megbízottakként helyettesítenek, szolgálnak és képviselnek. A megbízatásos viszonyban a cselekvés értelmi szerzőjének (megbízó) és a cselekvés gyakorlati végrehajtójának (megbízott) egymástól különböző szerepekben való rögzülése, illetve a céltételezésnek és a gyakorlati cselekvésnek a szétválasztása szintén akadályokat gördít a felelős személy azonosításának az útjába.

A politikai-adminisztratív szféra gyakorlatát a felelősség és elszámoltathatóság szempontjából vizsgáló szakirodalom három modell segítségével próbálja meg az itt adódó problémákat és felelősségi kérdéseket magyarázni. Ezek a modellek a következők: (1) a hierarchikus felelősség; (2) a kollektív felelősség, és (3) az egyéni felelősség.

1. A HIERARCHIKUS FELELŐSSÉG

A felelősség hierarchikus felfogásának klasszikus elvét Max Weber fogalmazta meg, aki két dologból indult ki: (1) egyrészt abból, hogy a modern kormányzás rögzített törvénykezési területeket és hierarchiát feltételez, és ezen belül az alsóbb szintű hivatalnokokat a magasabb szintűek ellenőrzik; (2) másrészt Weber azt állítja, hogy éles különbség áll fenn a politika és az adminisztráció között: a politikus egyfajta politikai vállalkozó, a hivatalnok pedig szakemberként a politikai vállalkozás céljainak a végrehajtója. Politikusnak és közhivatalnoknak ebből a szétválasztásából vezeti le azután Weber azt, hogy a politikus és hivatalnok magatartására egymástól különböző, sőt egymással ellentétes felelősségelv vonatkozik: a politikus a felelősség

lösségetika, a hivatalnok egyfajta engedelmességetika talaján áll. Weber értelmezésében a felelősségetika egy speciális cselekvésrendszernek, a politikának az etikája, amely szemben áll az emberbaráti és érzületetika minden formájával. A politikus nem követheti ez utóbbiak szabályait, mert a politika „meghatározó közege az erőszak”, amelyet az érzületetikának el kell utasítania mint olyan cselekvést, amely erkölcsileg kétes eszközkhöz folyamodik, nem beszélve arról, hogy a politikum „médiáival” és „közvetlen céljával”, a hatalommal is ellenségesen áll szemben. A politika – mondja Weber – elválaszthatatlanul össze van kapcsolva a világi életfeltételekkel: azzal, hogy a világ erkölcsileg irracionális, hogy a jó és a rossz elválaszthatatlanok egymástól, hogy az emberek nem szentek, és hogy feloldhatatlan feszültség áll fenn a morális célok és az alkalmazott eszközök között. A politikusnak tekintetbe kell vennie azt a közeget, amelyben mozog – ez az erőszak és hatalom közege –, és ez kalkuláló (stratégiai) és hatékony magatartást követel meg tőle. A politika szenvedélyt, felelősségérzetet, arányérzéklet és az ügy iránti odaadás erőnyeit követeli meg. Ezek azonban politikai és nem erkölcsi erőnyek: a politikusnak óvakodnia kell attól, hogy a politikát összekeverje az etikával. A politikus érték-választása és elkötelezettsége ennél fogva nem erkölcsi, hanem politikai érték-választás és elköteleződés. „A »kell« a politikában azt jelenti, hogy a felelősségetikának megfelelően kell cselekedni, de ez nem sajátosan morális vagy erkölcsi »kellés«. Ez sokkal inkább egy pragmatikus »kell«, amely nem erkölcselméleten alapszik, hanem azoknak a feltételeknek az elméletén, amelyek a sikeres politikai cselekvéshez vezetnek.”¹⁷ A bürokrata – szemben a politikussal – az engedelmisség etikájának talaján áll. „Az igazi hivatalnoknak... voltaképpen hivatása szerint nem politizálnia, hanem »igazgatnia« kell, mégpedig mindenekelőtt pártatlanul... harag és részrehajlás nélkül kell gyakorolnia hivatalát. Vagyis éppen azt nem kell tennie, amit a politikusnak... mindig és szükségképpen tennie kell: harcolni... A hivatalnoknak becsületére válik a képesség, hogy amikor fellettes hatósága az ő elképzelése ellenére ragaszkodik valamilyen, az ő szemében tévesnek látszó parancshoz, akkor a parancsadó felelősségére lelkismeretesen mégis végrehajtsa azt, pontosan úgy, mintha megfelelné saját meggyőződésének: e legmagasabbrendű értelemben vett erkölcsi fegyelem és önmegtartóztatás nélkül szétesne az egész apparátus.”¹⁸

Szervezeti szempontból a politikának az adminisztrációtól való elválasztása azt jelenti, hogy a bürokrácia hierarchikusan alá van rendelve a választott köztisztviselőknek, a kormánynak, illetve a parlamentnek. A politikai akarat az a vonatkoztatási keret, amely alapként szolgál annak megítélésében, hogy a bürokrácia eleget tett-e a politikai intencióknak. A jogi és politikai szankciókkal kikényszeríthető hierarchikus felelősség lényegé-

ben az elszámoltatás szinonímája, amelynek két aspektusa van: (1) az egyik az, hogy a közhivatalnok egyáltalán teljesítette-e a politikai vagy intézményes autoritás direktíváit, (2) a másik pedig az, hogy hatékonyan tette-e ezt.

A hierarchikus felelősség nemcsak a politika és a bürokrácia viszonyában tart igényt érvényességre, hanem a közhivatalokon belül is. Ahol az alárendelt közhivatalnok felelős felettesének, ott a felettes tisztviselőt felelősnek tartjuk valamennyi beosztottjának döntéséért. A miniszteriális felelősség doktrínájának lényege az, hogy (1) a közhivatal valamennyi tagja felelős a miniszternek, (2) a miniszter hatályon kívül helyezheti részlege tagjainak bármely döntését, (3) a miniszterről azt tesszük fel, hogy az teljes mértékben kontrollálja minisztériumát és ennél fogva felelős minden olyan döntésért, amit a nevében hoztak; (4) a miniszter (illetve a kormány) a parlamentnek tartozik elszámolási kötelezettséggel, amely politikai ellenőrzést gyakorol a miniszter felett (parlamentari megkérdezés). „A miniszteriális felelősség doktrínája, miszerint a közhivatalnokok teljes mértékben a miniszter kontrollja alatt állnak és hogy a miniszter pedig a parlament hatékony ellenőrzése alatt, merő fikció”¹⁹ – állapítja meg Lucas. A parlamentari megkérdezések ugyanis az esetek többségében formálisak, mert a kormány a parlamentben rendszerint többségben van, másrészt aligha tehető fel, hogy a miniszter képes áttekinteni valamennyi beosztottja összes tevékenységét, mint ahogyan az sem hihető, hogy beosztottjai minden esetben az ő tudomásával és beleegyezésével cselekszenek.

Az elszámoltatás gyakorta „felelősségláncolat” formáját ölti: az alárendelt köztisztviselők felelősek feletteseiknek, azok is a saját főnökeiknek, egészen fel az autoritás legfelső szintjéig, amelynek felelőssége nem egyértelmű. Ez a bizonytalanság Weber elméletében is jelen van, aki a politikai felelősségével kapcsolatosan felelősségetikáról, a politikai döntések következményeinek a vállalásáról beszél, de nem tudja megmondani, hogy ki számoltatja el a politikust, kinek tartozik az elszámolással. A legfelsőbb autoritás – éppen azért, mert a legfelsőbb – nem felelős senkinek. A legfelsőbb autoritásnak – a parlamentnek – vagy az általában vett uralkodónak sem a kötelezettsége, sem autoritása, következésképp felelőssége sincsen pontosan definiálva. Mindez nem jelenti azt, hogy a politikai döntések ne lennének kritizálhatók vagy problematizálhatók. A legfelsőbb autoritás döntései ugyan nyitottak az alkotmányos kritika számára, azonban az alkotmányossági kereteken belül a parlament olyan privilégiummal, „abszolút diszkrecionális joggal” rendelkezik, amely felmenti ama kötelezettség alól, hogy döntéseire magyarázatot, illetve indokot adjon. Ez kétségkívül ellentmondásokhoz vezethet, mert a legfelsőbb autoritás hozhat olyan döntéseket is, amelyek ugyan az alkotmányossági kereteken be-

lül maradnak, de amelyek sértik a megbízatás intézményének erkölcsi normáit. Ez az az eset, amikor a parlament nem a társadalom vagy a közjó érdekében hoz meg bizonyos döntéseket, hanem önmaga, illetve szűk választói csoportok javára. De ebbe a kategóriába sorolhatók azok az esetek is, amikor a parlament – ugyancsak betartván az alkotmányossági szabályokat – olyan döntéseket hoz, amelyek sértik az erkölcs évezredek normáit vagy a fennálló és általánosan elfogadott erkölcsi elveket. A legfelsőbb autoritás „abszolút diszkrecionális joga”, mely szerint döntéseiért nem lehet felelősségre vonni, paradoxonokhoz vezet. A legfelsőbb autoritáson kívül azonban minden más közhivatali testülettől és közhivatalnoktól megkövetelhető a diszkrecionális jogok gyakorlásának a magyarázata, azaz az, hogy az így biztosított „törvényes szabadságjogok” használatával kapcsolatosan magyarázatot és indokot szolgáltatasson. A diszkrecionális jog használatának megítélési kerete ez esetben mindig az, hogy a beosztott vagy alárendelt hivatal, vagy köztisztviselő a többség intencióinak és céljainak a megvalósítására használta-e e privilégiumát vagy sem.

A hierarchikus felelősség modellje és elszámoltatási rendszere lényeges pontokon analóg a vallási szervezetek elszámoltatási rendszerével, például a jezsuita rendével. A jezsuita rendben, akárcsak a minisztériumokban és más közhivatalokban, az egyénnek explicit szabályok által definiált keretek között kell követnie felettese utasításait és parancsait, amelyek megfellebbezhetetlenek. Loyolai Szent Ignác ezt írja: „Mindenki törekedjen az engedelmisséget a legnagyobb odaadással gyakorolni és benne kitűnni, mégpedig nemcsak kötelező dolgokban, hanem másban is, még ha csak jelét venné is az előljáró akaratának, minden egyenes parancsszó nélkül. ... Minden erőnkkel, minden idegszálunk megfeszítésével... az engedelmisség erényére törekedjünk... Nagy készséggel, lelki örömmel és állhatatosan teljesítsük, bármit is parancsoljanak nekünk. Győzzük meg magunkat arról, hogy a parancs mindenben helyes. Ellentétes elképzeléseinket vagy véleményünket bizonyos vak engedelmisséggel győzzük le.”²⁰

AZ ERKÖLCSI MUNKAMEGOSZTÁS DILEMMÁI A HIERARCHIKUS MODELLBEN

Mint arra fentebb utaltam, H. R. Niebuhr a „felelősségteljes énről” adott leírásában a természetes személyt úgy jellemzi, hogy az két, egymással szembenálló, ám egymástól elválaszthatatlan „képzetben” testesül meg: (1) az ember egyfelől teremtő, cselekvő lény, aki „szerzője” cselekedeteinek. (2) A felelősségteljes személy cselekedeteiért felelősséggel tartozik közösségének. A hierarchikus megbízatásos viszonyban a cselekvés „szerzőisége” és a cselekvés tényleges végrehajtása

szétesik és különálló szerepekben objektiválódik: a politikus és a bürokrata, a főnök és a beosztott, a politikus és az állampolgár, a bürokrata és az állampolgár a megbízó és a megbízott szerepeiben viszonyulnak egymáshoz. Az a pusztán tény, hogy a megbízó – a cselekvés értelmi szerzője – és a megbízott – a megbízó által meghatározott cél végrehajtója – egymástól független társadalmi szerepekben rögzülnek, azt is jelenti, hogy a „cselekvés” is céltételezésre és a cél végrehajtására „esik szét”, ami azzal a további következménnyel jár, hogy a cselekvés és a cselekvésért viselt felelősség és elszámolási kötelezettség sincsenek többé egyértelmű viszonyban egymással: azaz kétséges és problematikus válik az, hogy vajon a cselekvés értelmi szerzője (megbízó) vagy annak tényleges végrehajtója (megbízott) viseli-e a tett következményeit, vagy felelősségük valamilyen értelemben megosztott. A hierarchikus felelősségmodellnek az a megoldása, miszerint a politikusok a kiválasztott célokért, a bürokraták pedig az alkalmazott eszközökért tartoznak elszámolással, nem tartható, mert, amint Dewey megjegyzi: cél és eszköz nem állíthatók polaritásokként egymással szembe, mert a valóságos cselekvésben kölcsönösen átcsúsznak egymásba: a rendelkezésre álló eszközök konstitutív elemei a célmeghatározásnak és fordítva. Ugyanez érvényes a politikus és a bürokrata egymáshoz való viszonyára is, azaz erősen megkérdőjelezhető az a tétel, mi szerint a politikusok csinálják a politikát, a bürokraták pedig végrehajtják azt. A modern szakbürokráciák ugyanis a szakértelem és a tekintély, az elosztandó javak, valamint saját bürokratikus struktúrájuk és eljárásaik fölötti kontroll összekapcsolása folytán egyenrangú partnerei a politikai vezetésnek. A bürokrácia nemcsak a készen kapott politikai döntéseknek a végrehajtója, hanem szaktudásának nélkülözhetetlensége folytán e döntések konstitutív „része” is. Egy politikai célt vagy döntést le kell fordítani a bürokrácia nyelvére, s az igazgatási technikák – éppen a megvalósíthatóság szempontjait szem előtt tartva – óhatatlanul módosítják, árnyalják, esetleg lényeges pontokon meg is változtatják az eredeti politikai célkitűzéseket.

A megbízónak és a megbízottnak, a cselekvés értelmi szerzőjének és a cselekvés végrehajtójának az egymástól való elválasztása az elszámoltatás hierarchikus modelljében feloldhatatlan erkölcsi dilemmákhoz vezet,²¹ mert abban a közhivatalnokokat pusztán annak alapján tartják elszámoltathatóknak, hogy azok megvalósították-e a mások (megbízók, főnökeik) által meghatározott célokat, s ezzel megtagadják tőlük a személyes felelősséget. Ezzel szemben, ha személyes felelősségüket tételezzük, ez aláássa elszámoltathatóságuk jogi-politikai bázisát. Az elszámoltatás tehát paradoxonokhoz vezet: ha a közhivatalnokokat pusztán azért számoltathatók el, hogy hatékonyan ültették-e át a gyakorlatba a politikai kezdeményeket – azaz, ha a po-

litikai hatalom pusztá eszközei –, akkor nem viselnek személyes felelősséget cselekedeteik következményeiért, mert magatartásuk nem annak az erkölcsi személynek a magatartása, aki saját cselekedeteinek a „szerzője”, hanem a megbízotté, aki intézményesszerep-kötelezettségeinek megfelelően, mindössze egy olyan politikai célt, parancsot vagy utasítást teljesít, amelynek meghatározásában nem játszott konstitutív szerepet. Ha viszont a közhivatalnok aktívan részt vesz a közösségi célok definiálásában, akkor hierarchikus elszámoltathatósága kérdőjeleződik meg, mert ebben az esetben a politikushoz, vagy hivatali előjárójához való viszonya nem a megbízottnak a megbízóhoz való viszonya, amelyen belül a cselekvés értelmi szerzőisége és ennek megvalósítása világosan elkülöníthetőek egymástól.

Ha a megbízatás hierarchikus intézményét a választók és a parlament, a parlament és a kormány viszonyára alkalmazzuk, ahol az előbbiek játszik a megbízó, az utóbbiak pedig a megbízott szerepét, akkor is azokba a dilemmákba ütközünk, amelyeket a fentiekben próbáltunk felvázolni.

2. A KOLLEKTÍV FELELŐSSÉGMODELLEL

Szemben a hierarchikus felelősségmodellel, amely a felelősség elemzésekor nem, vagy alig vesz tudomást a sokszereplős cselekvés dilemmáiról, a kollektív felelősségmodell alapja e ténynek a „rögzítése”. Azaz: mivel a politikai döntések végeredménye több különböző státusú egyén vagy csoport együttes tevékenységének a következménye, ezért biztosan nem különíthető el egymástól az, hogy az egyes egyének milyen mértékben és milyen súllyal járultak hozzá a kollektív tevékenységük következményeihez. A második tétel annak a kijelentése, hogy egyetlen egyént sem lehet mint személyt felelősségre vonni azokért a következményekért, amelyeknek ő csak részben, töredékesen oka, s e felelősségnek a mértéke egyébként sem állapítható meg pontosan.

Bizonyos negatív következményekért és mulasztásokért gyakran teszünk felelőssé nemzeteket, szervezeteket, olyan politikai testületeket mint a kormány vagy a parlament, vagy éppen a bürokrácia. Van-e valami értelme és tartalma a kollektív felelősség tulajdonításának, s nem vonja-e kétségbe a felelősség hagyományos fogalmát: azaz nem arról van-e szó, hogy ennek kapcsán az egyik embert tesszük felelőssé a másik cselekedetért? Másként fogalmazva: ha a felelősség megoszlik a csoport tagjai között, illetve ha minden csoporttagra kiterjed, akkor nem tűnnek-e el az azon egyéni cselekedetek közötti különbségek, amelyek a kollektív cselekvés végeredményéhez hozzájárultak? H. D. Lewis²² a kollektív felelősség kritikája kapcsán úgy vélekedik, hogy ha elfogadjuk a kollektív felelősség elvét,

akkor minden tett egyformán lesz jó, illetve rossz: csupán megítélés kérdése ennek eldöntése. Ugyanis közvetlenül részévé válunk egymás tetteinek, így az azokat érő dicséret vagy bírálat óhatatlanul bennünket is illet és mindenkit egyformán. Lewis végső konklúziója az, hogy a csoportos felelősségmodell használata szükségképpen a személyes felelősség „elhalásához” vezet. Szerinte a kollektív felelősség elve olyan barbár, törzsi vonás, amely ellentmond a Nyugat erkölcsi tradíciójának és ezentúl kártékony módon paradox is, mert ahol mindenki felelős, ott senki sem felelős semmiért: ez pedig a felelősség szubsztantív tartalmának a kiüresítése.

A kérdés az, hogy mit értünk a kollektív, csoport vagy korporatív felelősség fogalmán? Itt több lehetőség kínálkozik az értelmezés számára: (1) értelmezhetjük úgy, hogy a kollektív felelősség kifejezésének használata csak metaforikus értelemben veendő, azaz a „felelős” szó nem egészen pontos használatából ered, mert erkölcsi felelősséggel csak az egyének tartoznak tetteikért, a formális csoportok csak képletesen; (2) állíthatjuk azt – ez a módszertani individualizmus pozíciója –, hogy csoport felelősség nem létezik, mert a csoport vagy szervezet nem „kollektív szubjektum”, amely (vagy áki) képes lenne kielégíteni a metafizikai személy két kritériumát, a szellemi és erkölcsi beszámíthatóságot. Ennek megfelelően a felelősség mindig individuális. (3) Érvelhetünk úgy is, hogy a kollektív felelősség autonóm felelősségforma, amely nem azonosítható a formális csoport egyik vagy másik pozícióját betöltő személynek (vagy személyeknek) a felelősségével és nem a szervezetet alkotó egyének felelősségeinek számszerű összegére.

A csoportfelelősség mellett látszik szólni az a tény, hogy ha az emberek erről beszélnek, csak a legritkábban képesek explicit módon megnevezni a felelős személyt vagy személyeket a csoporton belül, ami nyilván azért van így, mert a csoport nem vezethető vissza az őt alkotó egyének összességére: a csoportnak saját identitása van. A helyi teniszklub – mondja Cooper²³ – ugyanaz a klub, mint tavaly volt, annak ellenére, hogy új tagok is beléphettek és a régiek közül többen távozhattak. Ha például a teniszklubot érdeklődés hiányában bezárják, akkor a bezárást joggal okolhatjuk magát a közösséget mint olyat, mert a bezárásnak nem ez vagy az a klubtag az oka, hanem mondjuk az általános érdektelenség. Ebben az esetben az ok és a felelősség is feloszthatatlan az egyes tagok között.

A kollektív felelősséggel kapcsolatosan felmerül a kérdés, hogy miként lehet a csoporton belül a felelősséget a csoporttagok között megosztani. (1) Az egyik értelmezési lehetőség szerint, hogy a csoporthoz tartozó egyes egyének felelősségét csökkentí az a tény, hogy a dologban több személy érintett. Az ilyen logika, amit pl. Cohen is képvisel, ahhoz vezet, hogy minél nagyobb a felelősségre vont csoport, annál kisebb

„felelősségegység” jut az egyes tagokra. Cohen azt mondja, hogy ahol 100 ember hagyja, hogy egyvalaki meghaljon és önmagában egyik egyén sem lett volna képes a halált megelőzni, ott a felelősség számtani megosztásáról lehet és kell beszélni. A konkrét példában minden egyén $1/100$ -nyi felelősséget visel az illető haláláért. (2) A másik megoldási lehetőséget Kipling képviseli, aki egyhelyütt azt mondja, hogy a kettesével elkövetett bűnökért egyesével kell felelni, tehát a csoportosan elkövetett bűnökért vagy mulasztásokért valamennyi résztvevő ugyanolyan mértékben felelős, mintha az adott cselekedetet egyetlen személy követte volna el. (3) Egy következő válasz a felelősség csoporton belüli elosztására az, hogy a kollektív cselekvés következményeit illetően, valamennyi, az adott következményhez így vagy úgy előidéző személyt csak azonos mértékben lehet és kell felelősségre vonni, mert az egyes csoporttagoknak a cselekvéshez való hozzájárulása pontosan nem állapítható meg, így méltánytalan és alaptalan lenne a csoporttagok differenciált felelősségre vonása. (4) A negyedik megoldás az, hogy csak a kollektívát szabad terhelni, az egyes egyént ki kell vonni a felelősség súlya alól, mert a csoportos vagy kollektív cselekvés esetében nem az egyes csoporttagok cselekszenek, hanem a csoport mint olyan, amely több mint tagjainak egyszerű számtani összege, s ennél fogva a csoportcselekvés sem azonosítható a tagok cselekedeteinek az összegével.

Mindebből kiviláglik, hogy a kollektív felelősségmodell e négy megoldási kísérlete erkölcsileg hamis alternatívát jelent, mert mind a négy igazságtalan: méltánytalan az is, ha egy csoportot csoportként büntetnek, s a csoportra bízzák azt, hogy az „osztó” vagy „megtorló igazságosság” kritériumrendszerében ossza szét a tagok között a „megfelelő felelősségadagot” (ez gyakorta vezet bűnbakkeresésre), és igazságtalan az is, ha mindenkit egyformán büntetnek, mert ebben az esetben olyanokat is felelősségre vonnak, akik az adott ügyben „ártatlanok”. Az is megkérdőjelezhető továbbá, hogy a csoporttagok a csoport számosságának arányában viselik-e a felelősséget, mert a formalizált csoportokon belül az egyének hatalmukat, jogkörüket és erőforrásaikat tekintve nem egyenlőek. Végezetül a Kipling névéhez kapcsolódó érvelés azért tarthatatlan, mert eltekint attól, hogy a csoportban hozott döntések és a kollektív cselekvés befolyásolja az egyén csoporton belüli magatartását, hogy az egyén egyénként nem biztos hogy úgy cselekszik mint egy közösségben. Másfelől a felelősség tulajdonításának ez a formája igazságtalan is, mert teljes felelősséget ró az egyénre, noha ő csak részben oka valamely negatív következménynek.

A kollektív felelősség modellje fenti variációinak a politikai-adminisztratív szférára való alkalmazása nem kecsegtet sok sikerrel, amit H. Kaufman kísérlete is elárul, aki a bürokrácia negatív társadalmi következményeiért nem csupán a bürokrá-

ráciát és a bürokratákat hibáztatja, hanem a társadalom egészét, valamennyi állampolgárt is. „Nem lenne meglepő számomra..., ha a köztisztviselők és az alkalmazottak csupán bűnbakok lennének. Azért vádoljuk őket, mert a valóságos okkal kapcsolatos felelősséget ösztönösen el szeretnénk hárítani, és mert ez az ok mi magunk vagyunk. A népesség egyik eleme sem felelős önmagában a bürokráciáért vagy annak nagy részéért – mi valamennyien benne vagyunk.”²⁴

A felelősség ilyen mérvű és ehhez hasonló kitágítása adott esetben nem értelmetlen általánosítás ugyan, de gyakorlatilag kevésbé használható szempont a felelősség megállapítására. A felelősség alanyaként a „kollektív szubjektum” olyan formái, mint a társadalom vagy az emberiség, a felelősségre vonhatóság szempontjából egyrészt nehezen „hozzáférhetőek”, másrészt, mert a társadalom vagy az emberiség nem büntetheti önmagát, hiszen a felelősségre vonás feltételezi a vétségelkövető és a felelősségre vonó egyének szerepeinek különválasztását. Emellett a kollektív felelősségmodellnek ez a változata nem számol azokkal a lényeges egyéni magatartásbeli differenciákkal, amelyeket a „morális jóízlés” komolyan vesz akkor, amikor valamely szervezet vagy intézmény elszámoltatásáról van szó. Az erkölcsileg ép ítélőerő ilyenkor azt mondja, hogy egy szervezeten belül azok az egyének, akik lojálisak voltak, akik nem tiltakoztak és nem léptek fel például egy jogtalan politikai döntést meghozó hatalommal szemben, sokkal inkább hibáztathatók, mint azok, akik egyet nem értésük jeleként hangot adtak tiltakozásuknak, akár szóban, akár tetteikkel. A lojális magatartást választók körén belül nagyobb felelősséggel tartoznak azok, akik komoly „erőforrásokkal” rendelkeztek az adott politika vagy döntés befolyásolására, mint azok, akiknek erőforrásaik szükségessége okán kevésbé volt módjuk az eseményeket befolyásolni.

A kollektív felelősségmodell erényének tudható be, hogy szembenéz a sokszereplős cselekvés erkölcsi dilemmáival, azonban ezekre nem tud meg- és feloldást találni.

3. AZ EGYÉNI FELELŐSSÉG

Egyéni felelősségről akkor beszélünk, ha a felelősséget a köztisztviselőkre mint egyénekre „ruházzuk rá”, ahelyett, hogy azt egyszerűen egy bizonyos hivatali pozíció betöltéséhez (hierarchikus felelősség) vagy egy intézményi közösség tagságához kötnénk (kollektív felelősség). Ebben az értelemben a köztisztviselő egy társadalmi-politikai következményért csak akkor felelős, ha tetteivel vagy mulasztásával ezt előidézte, vagy ha másként is cselekedhetett volna, s ezzel a negatív esemény elkerülhető lett volna. A közszolgálat felelősségi kérdéseivel foglalkozó szakirodalom²⁵ az első esetet okozati (causal), a má-

sodikat akaratlagos (volitional) felelősségnek nevezi és mindkettőt az egyéni felelősség megjelenési formájának tekinti. Az elsőben a következményetika, a másodikban inkább a szándéketika nézőpontja dominál.

(1) Okozati felelősség azt jelenti, hogy egy személy egy társadalmi-politikai következmény okának (okozójának) minősül akkor, ha az adott következmény nem jöhetett volna létre az ő cselekedete vagy mulasztása nélkül. Egy személy csak kivételes esetekben lehet „ok”, illetve „okozó”, amikor kétséget kizáróan megállapítható, hogy az adott cselekedet vagy mulasztás nélkül a negatív politikai következmény nem állhatott volna elő és semmilyen más cselekedet sem lett volna képes ennek létrehívására. E ritka esetektől eltekintve, az okozati felelősség megállapítása beleütközik a sokszereplős cselekvés dilemmájába. De ha eltekintünk is ettől a nehézségtől, az okozati felelősség megállapítása, valamely konkrét egyén okozóként való azonosítása, akkor is nehézségekbe ütközik, mert ez függ többek között attól, hogy hogyan definiálják és írják le magát a következményt. Ha a következményt túl általánosan határozzák meg, akkor kicsi annak a valószínűsége, hogy sikerül egyetlen személyt okozóként megjelölni. Általánosságban elmondható, hogy a következmény jellemzésének általánossági foka és a felelős személy kiválasztásának lehetősége fordított arányban áll egymással.

(2) Az akaratlagos felelősség kritériuma legáltalánosabb formájában azt mondja ki, hogy egy személy negatív társadalmi-politikai következményekért annyiban felelős, amennyiben ő az adott szituációban másként is cselekedhetett volna, függetlenül attól, hogy döntésére nehezedett-e külső nyomás vagy kényszer. Ebben az esetben nem az így vagy úgy definiált következményekhez keresik az okokat – mint az okozati felelősség esetében –, hanem az egyén magatartásának és a cselekvés körülményeinek a megértése és értelmezése után próbálják megválaszolni azt a kérdést, hogy az egyén cselekedetének oka a kényszer volt-e (másként nem cselekedhetett), illetve hogy döntésének voltak-e reális alternatívái.

Feltehető a kérdés, hogy mennyire adekvát az egyéni felelősség fenti leírása? Az egyéni felelősség megállapítása, történjék akár az okozati, akár az akaratlagos felelősséggel alapján, számos ponton korlátokba ütközik, és mint felelősséggel és -mérce, maga is problematikus és korlátozott érvényességű. (1) Az egyéni felelősség elve csak olyan esetekben alkalmazható, amelyekben a felelősség „osztatlan” és „teljes”, azaz amikor egyértelműen megjelölhető az a személy, aki tettével vagy mulasztásával a nem kívánatos következményt létrehívta, vagy akiről bebizonyosodik, hogy másként is cselekedhetett volna, és úgy a nem kívánatos esemény elkerülhető lett volna. (2) Az egyéni felelősség elve alapján nem tudunk mit kezdeni az olyan káros társadalmi-politikai következményekkel, amelyeknek lét-

rehívója nem egyetlen személy, s amelyekhez így csak az „osztott felelősség” valamely formája rendelhető. (3) Az egyéni felelősséggel azonban a maga szűk érvényességi területén igazságosabb felelősséggel tünik a másik kettőnél, mert az egyéntől csak azt kéri számon, amit az elkövetett vagy elmulasztott – szemben a hierarchikus felelősségmodellel, amely megengedi a felelősség áthárítását és átvállalását, és szemben a kollektív felelősség-modellel, amely differenciálatlanul bünteti a csoporttagokat.

Van azonban még egy ellenvetés az egyéni felelősség fenti értelmezésével szemben: megkérdőjelezhető ugyanis az az implicit előfeltevés, mi szerint a racionális és normakövető magatartással elkerülhetőek a cselekvések káros következményei. Az egyéni felelősségmodellel implicit módon azzal az előfeltevéssel él, hogy a cselekvő racionalitása nem korlátozott, illetve hogy a döntés és cselekvés a tudás vagy a tudomány által „megalapozható”. Ha a döntések a tudás vagy a normák által teljes mértékben megalapozhatók lennének, ha tudnánk azt, hogy mit kell tennünk a döntés előtt, akkor a döntés nem volna döntés. „Ez egyszerűen a szabályok alkalmazása volna, a premisszákat következménye és akkor nem lenne semmi probléma, mert nem lenne döntés sem.”²⁶ A döntés struktúrája ezzel szemben a Gadamer által leírt kérdés és kérdészés szerkezetével mutat hasonlóságot. A kérdezni tudás feltételez bizonyos ismereteket, mert a teljes tudatlanság állapotában nem tudunk kérdéseket megfogalmazni, azonban ezek az ismeretek nem a tökéletes tudás megjelenítői, mert az fölöslegessé tenné a kérdést. Amikor kérdéseket fogalmazunk meg, akkor a tudás és nem tudás határán állunk. „Minden kérdés és tudni akarás előfeltétele a nemtudás tudása – mégpedig úgy, hogy meghatározott kérdéshez meghatározott nemtudás vezet.”²⁷ Ugyanez érvényes az emberi döntésekre is. A döntési szituációban is a „mit kell tennünk a nemtudás” fejeződik ki, de „ez nem jelenti azt, hogy a tudatlanságra kellene bízni magunkat és hogy fel kellene hagynunk a tudással és a lelkiismerettel. A döntést természetesen – amennyire az csak lehetséges – az elérhető tudás, információ és végtelen sok elemzés által elő kell készíteni. Egy bizonyos pontnál azonban, ahol a döntést meg kell hozni, túl kell mennünk a tudáson és valami olyasmit kell tennünk, amit nem tudunk, ami nem tartozik a tudáshoz vagy túl van a tudás szféráján.”²⁸ A döntési szituáció mindig problémaszituáció, vagyis egy-egy kérdésre két vagy több megoldás is adható, és mindegyik döntési alternatíva mellett lehet érvelni: a potenciális döntések között nem állítható fel értéksorrend. A döntés ebből következően a „döntésképtelenség” meg tapasztalása, ami egyszerre „tragikus”, „szörnyű” és „botrányos” – állapítja meg Derrida. A döntésképtelenségre „alapozott” döntés paradox, mert ha nem tudok dönteni és mégis döntenem kell, akkor kér-

déssé válik az is, hogy valójában én döntök-e, vagy – ahogyan Derrida mondja – „én soha nem döntök a saját nevemben”, „én passzív vagyok a döntésben, mert amint aktívvá válok, amint tudatában vagyok annak, hogy mit kell tennem és minden dolog a tudásomon alapszik, az eltörli a döntést”.²⁹ A döntést mégis fel kell vállalni – és az érte való felelősséget is –, ami ugyancsak paradox, mert hogyan is lehetnék felelős azért, aminek nem én vagyok a kizárólagos oka. A felelősség épp ezért soha sem lehet teljes, hanem csak részleges, ami két dolgot foglal magában: egyfelől azt, hogy tiszta lelkiismeretem szerint döntöttem-e, illetve azt, hogy megtettem-e mindent a szituáció megértésének és elemzésének érdekében, törekedtem-e az elérhető tudás és információ megszerzésére.

Igazságos versus hatékony elszámoltatás

A felelősség meg-, illetve elosztása egy kollektív entitás keretein belül felveti az igazságosság problémáját, azt a kérdést, hogy milyen elv szerint lehet a „felelősségporciókat” a csoporttagok, a hierarchia különböző szintjei vagy a megbízatásos viszony különböző szereplői között elosztani: a hierarchikus, kollektív és egyéni felelősség modelljei az erre a kérdésre adott válaszok. A kérdés a büntetés igazságossága és az igazságos büntetés körül forog. A büntetés és elszámoltatás igazságossága arra vonatkozik, hogy az elszámoltatás milyen felelősségmodellben történik: esetünkben ez a hierarchikus, a kollektív és az egyéni felelősségmodelleket jelenti. Ezek a modellek egymással nem összevethetők, azaz köztük nem állítható fel valódi sorrend, és nem is dönthető el egyértelműen, hogy melyik használhatóbb vagy értékesebb a másiknál. Igazságos elszámoltatásnak az tekinthető, ha az érvényes felelősségmodell elveit részrehajlás nélkül alkalmazzuk a szóban forgó csoport, szervezet vagy megbízatásos viszony minden egyes tagjára. Ha pl. az elfogadott és érvényes felelősségmodell a kollektív felelősségnek az az elve, amely kimondja, hogy a csoporttagokat egyformán kell elszámoltatni, akkor az igazságos felelősségre vonás megköveteli, hogy ezt az elvet pártatlanul kell alkalmazni valamennyi csoporttagra, függetlenül a tagok csoporton belüli státusától, fajtától, nemétől, vallásától stb.

Az igazságos büntetés, illetve felelősségre vonás és a büntetés igazságossága kérdését Rawls kétféle szabályról alkotott elméletével világíthatjuk meg. Rawls különbséget tesz egy „gyakorlati eljárás” vagy szabály igazolása és az ennek a körébe eső konkrét cselekedetek igazolása között. „A gyakorlat szót terminus technicusként használom egy szabályrendszer által specializált tevékenységi forma jelölésére. Az így értelmezett gyakorlat hivatalokat, szerepeket, intézkedéseket, büntetéseket, véde-

kezési formákat stb. határoz meg és strukturálja a tevékenységet. Gondoljunk például a játékokra és a szertartásokra, a bírósági tárgyalásokra és a parlamentekre.”³⁰ A gyakorlat olyan szabályokat tartalmaz, „amelyek hivatalokat hoznak létre és meghatározzák a különböző hivatalok megfelelő cselekvési formáit, büntetéseket állapítanak meg a szabályok megszegéséért. Egy adott gyakorlat szabályait hivatalok, intézkedések és vétségek meghatározóiként foghatjuk fel.”³¹ Szabály, gyakorlat és intézmény egymás korrelatívumai, vagy még inkább ugyanazon dolog különböző aspektusai. A gyakorlatot meghatározó szabályok egy intézményen belül általánosan ismertek és elfogadottak, s fontos szerepük van a gyakorlati szabályoknak ellentmondó cselekedetek és magatartások korrekciójában, illetve a kockázati tényező csökkentésében, mivel az egyének viselkedését kiszámíthatóvá és előrejelezhetővé teszik. A gyakorlati szabályok áthágását követő felelősségre vonás, büntetés és megtorlás minden esetben a szabályokra való hivatkozással történik. Rawls állításából az következik, hogy a felelősség, illetve a büntetés megállapítása egy intézményen vagy szervezeten belül akkor „helyes” vagy igazságos, ha az azonos cselekedetekre ugyanazokat a normákat alkalmazzzák. A szabályok pártatlan és igazságos érvényesítése kizárja a kettős mérce alkalmazását. Ugyanazon cselekedetekre ugyanazon normákat és minden személyre ugyanazt az elvet kell alkalmazni a felelősségre vonásban és az elszámoltatásban. Általánosabban fogalmazva: a konkrét szabályok konkrét eseményekre és személyekre való alkalmazása a szigorú deontologizmus szellemében kell történnie, amely kizár minden utilitarista megfontolást, amely az intézmény érdekeire vagy a közjóra való hivatkozással vonhatna ki vagy menthetne fel bizonyos személyeket a felelősségre vonás alól. Például a büntetőjogi felelősségre vonás a retributív igazságosság mércéje alapján történik, amely „a megtorlás gondolatán alapuló érvekkel igazolandó” és amely azt mondja ki, hogy a büntetésnek, illetve a felelősségre vonás mértékének arányban kell állnia az elkövetett vétség nagyságával.

Eltekintve attól a nehézségtől, hogy miként lehet ezt a mértéket a bírói gyakorlatban egzakt módon eltalálni, a deontikus retributív igazságosság emellett számos egyéb nehézséget is felvet. Ezekre a nehézségekre világít rá maga a bírói gyakorlat is, amikor számos konkrét esetben eltér – és sokszor tudatosan – a retributív igazságosság arányosságelvétől. A retributív igazságosság megsértésének két formája ismeretes és mindkettő utilitarista, hasznossági elvekben keresi saját igazolását. Az eltérés egyik formája az elrettentés, amikor az adott cselekmény társadalmi veszélyességére hivatkozva a büntetés súlyosabb, mint amit maga a tett megkövetelne. A másik eset az, amikor nevelő szándékkal kisebb büntetést mérnek ki, mint amit az eset pártatlan mérlegelése megkívánna. Az utilitarista szem-

pontok és meggondolások, amelyeket kidobtunk az ajtón, visszajönnek az ablakon. Egy cselekedetnek a jogszerű és erkölcsi megítélése, illetve a cselekvő elszámoltatása és megbüntetése konfliktusba kerülhet annak társadalmi vagy intézményi hasznosságával. G. J. Becker³² – Rawls deontikus megközelítésével ellentétben – a bűnözés és szabálysértés teleologikus megközelítését javasolja. Okfejtésének lényege az, hogy a bűnözést a társadalmi jólét maximálása, illetve a társadalmi veszteségek minimalizálása szempontjából kellene megközelíteni és kezelni. A törvénysértők büntetése, illetve börtönbe zárása ugyanis nemcsak a bűnözés forrásait apasztja el: a börtönök fenntartása kapcsán társadalmi költségekkel is jár. A delikvenszeknek a termelésből való kivonása ugyancsak társadalmi veszteségként könyvelhető el. A magas termelékenységű és jövedelmű bűnözők tömeges bebörtönzése csökkenti a GNP-t és az adókiadás folytán az államkincstár bevételeit is. Becker azt javasolja, hogy a társadalmi költségekkel és veszteségekkel járó börtönbüntetésekét pénzbüntetésekkel kellene felváltani, ami az elítéltek számára lehetővé tenné a termelésbe való visszatérést, azzal a megszorítással, hogy tevékenységük a társadalom többi tagja számára is hasznos. Becker érvelése a gyakorlati szabálynak azt a formáját kérdőjelezi meg, amely a retributív igazságosságban testesül meg, s helyette a közjó utilitarista elvén alapuló gyakorlati szabályt ajánl.

Becker javaslatával azonban van még egy probléma: annak az egyes esetekre és cselekményekre való alkalmazása sem különbölné ki az utilitarista és deontikus elv közötti ellentmondást és ugyanúgy nem lehetne következetesen utilitarista, mint ahogyan a retributív igazságosság elv sem érvényesülhet konzekvensen a valóságban. Egyfelől: ha az egyes cselekményekért való felelősségre vonást a társadalmi hasznosság szempontjából végeznénk is el, az óhatatlanul azzal a következménnyel járna, hogy azokat a normaszegőket mentenénk fel, akiknek munkája társadalmilag hasznos, azokat, akiké nem. Ez a nyilvánvaló igazságtalanság nem mond ugyan ellent Becker hasznosság elvének, de Beckernek meg kellene tudnia mondani azt, hogy mik a kritériumai a közjó szempontjából hasznos tevékenységeknek, valamint azt is, hogy miért hasznosabbak egyes tevékenységek más tevékenységeknél vagy foglalkozásoknál. Ilyen kritérium azonban nincsen, mert a hasznosságok egymással nem összehasonlíthatók, és így az egyes tevékenységfajták közötti társadalmi hasznossági sorrend nem felállítható: következésképpen az egyes tevékenységek hasznosságai nem is aggregálhatók a közjó általános fogalmába.

„...legalább három kognitív akadály emelkedik elénk, amikor cselekedeteink következményeiként fellépő általános jót – a közjót – szeretnénk kialakítani: hiányoznak azok az információk, amelyek szükségesek lennének ahhoz, hogy ezt megvalósít-

hassuk. Hiányoznak a cselekvéseinket magukban foglaló releváns oksági elméletek. Egyetlen esetben sem tudunk szükség-szerű kalkulációkat elvégezni, mert gondolkodási képességünk korlátozott ...értékelmélétünkben is van két nehézség: az örö-mök és előnyök nem összegezhetőek sem az individuumokon belül, sem az egyének között."³³

Becker álláspontja tehát, miszerint a gyakorlati szabályoknak a közjó utilitarista fogalmán kellene alapulniuk, nem védhető és ennek további komoly következményei vannak. Ha ugyanis a közjó vonatkoztatási keretében nem lehet az egyes munkafajták elsőbbségét megállapítani, akkor csak egyetlen választásunk marad: a valószínűség vagy az önkény alapján való döntés, ami nagyobb igazságtalanság lenne az elszámoltatásban és bünte-tésben, mint az, amely akkor jelenne meg, ha az elmélet érvé-nyes volna.

A felelősségre vonás igazságossága és annak a társadalmi jó-létre tett hatása (hatékonyság) tehát ellentmondásban állhatnak egymással: bármelyik szabályt (igazságosság vs. hatékonyság) kövessük is a büntetőjogi felelősségre vonásban, az nyereségek-kel és veszteségekkel fog járni. Ha az igazságosságelv képezi az elszámoltatás alapját, az hatékonysági (összjóléti) veszteségek-hez vezet, ha pedig a költség-haszon-kalkulus, az erkölcsi vesz-teségeket eredményez. A költségek és hasznok, nyereségek és veszteségek azonban nemcsak a büntetőjogi felelősségre vonás-ban merülnek fel, hanem a politikai elszámoltatás kontextusá-ban is.

Elszámoltathatónak tartani (ami a megbízó privilégiuma) vagy elszámoltathatónak lenni (ami a megbízott kötelezettsége) a politikai-adminisztratív szférán belül szintén nyereségekkel és veszteségekkel jár. Az elszámoltatás a politikai-adminisztratív szférában – történjék az a hierarchikus, a kollektív vagy az egyéni felelősség modelljeiben – a megbízott szakértelme (a köztisztviselő alkalmassága) és erkölcsi tisztessége (a köztisztviselő mindenben megbízója intencióit és érdekeit köve-ti) körül forog. Ha a megbízott szakértelmét és erkölcsi tisztessé-gét független változókként kezeljük, ezek segítségével meg-alkothatunk egy olyan egyszerű mátrixot, amely a megbízottak négy alaptípusát rajzolja ki.

A megbízottak négy alaptípusa

		Szakértelem	
		magas	alacsony
erkölcsi tisztesség	magas	ideális	kétes →
	alacsony	kétes	↓ elfogadhatatlan

Az ábra bal felső rubrikájában található az ideális megbízott, akinek szakértelme és erkölcsi tisztessége is „magas”, aki hatékonyan ülteti át a megbízó céljait és iniciatíváit a gyakorlatba, s aki tökéletes helyettesítője a megbízónak, mert a megbízatás intézményét nem saját törekvéseinek a szolgálatába állítja, hanem mindenben a megbízó érdekeit és javának előmozdítását követi. Az ideális megbízóval átlósan ellentétes rubrika a megbízó számára elfogadhatatlan megbízottat „mutatja”, akinek inkompetenciája és erkölcsileg megkérdőjelezhető magatartása alapvetően sérti a megbízó érdekeit. Az elfogadhatatlan megbízott fölötti és az ideális megbízott melletti rubrikában elhelyezkedő megbízott kétes a megbízó szempontjából, mert noha mindenben a megbízó érdekeit követi, de szakmai hozzáértése alacsony, ami rontja hatékonyságát. Végezetül az utolsó rubrikában az a megbízott foglal helyet, akinek kompetenciája „magas”, de erkölcsi tisztessége „alacsony”. Ez a típusú megbízott is kétes a megbízó szempontjából, mert erkölcsileg hibázatható, opportunus magatartása a megbízó érdekeivel szemben áll.

(1) A megbízónak, legyen szó az állampolgárokról (akiknek a politikusok a megbízottjai), a parlamentről (amelynek a kormány a megbízottja), vagy a kormányról (amelynek a bürokrácia a megbízottja) nyilvánvalóan előnyére szolgál az, ha a szóbanforgó köztisztviselői funkcióra olyan közhivatalnokot (megbízottat) talál, aki szakmailag kompetens és erkölcsileg feddhetetlen (ideális megbízott). (2) Az sem kérdéses, hogy a fenti megbízók előnyhöz jutnak akkor, ha elbocsájtják azokat a köztisztviselőket, akik szakmailag inkompetensek és erkölcsileg opportunisták haszonmaximálók (elfogadhatatlan megbízott): az állampolgárok haszonhoz jutnak, ha nem választják újjá az alkalmatlan és korrupt politikusokat, a parlament előnyét szolgálja, ha megbuktatja a hozzá nem értő és a megbízatás erkölcsi elveit semmibe vevő kormányt vagy annak valamely miniszterét, a kormány költségeket takarít meg és erkölcsi tőkét kovácsolhat abból, ha elbocsátja a szakmailag alkalmatlan és tisztességtelen bürokratákat.

Az ideális megbízott esetében az elszámoltatás és a nyomában járó büntetés igazságosságának és hatékonyságának a kérdése nem merül fel. Nem kétséges az sem, hogy a hozzá nem értő és erkölcstelen közhivatalnok megbüntetése és/vagy elbocsátása a megbízó nézőpontjából igazságos is és hasznos is. Nem ilyen egyértelmű a helyzet az olyan esetben, amikor a megbízott szakmai alkalmatlansága vagy erkölcsi megbízhatatlansága folytán kétes személynek bizonyul a megbízó szemében. A problémát az okozza, hogy a megbízott ebben a két esetben ellentmondásosan teljesíti megbízatása kötelezettségeit, azaz magatartása egyszerre jelent költséget és nyereséget a megbízónak: a tisztességtelen, de szakmailag alkalmas megbízott

erkölcstelenségénél fogva kárt okoz a megbízónak, magas szakmai hozzáértése folytán viszont hasznot; és fordított értelemben ugyanez igaz a becsületes, de szakmailag alkalmatlan köztisztviselőre. Az igazságos elszámoltatás azt követelné meg, hogy mindkettőt „arányosan”, az általuk okozott kárnak megfelelően büntessék meg. Miután a megbízatásos viszonyon belül a szakmai alkalmasság és az erkölcsi megbízhatóság között nem állítható fel fontossági sorrend (mindkettő ugyanolyan mértékben fontos), ezért az igazságos elszámoltatás elve alapján az erkölcstelen és a szakmailag alkalmatlan megbízottat ugyanolyan mértékben kellene büntetni. A költség-haszon elvet érvényesítő elszámoltatás ezzel szemben azt javasolná, hogy a felelősségre vonásban és az ezt követő büntetésben tekintetbe kell venni azokat a nyereségeket és veszteségeket, amelyekkel az jár. Ennek a logikának az alapján ha a megbízónak aközött kellene választania, hogy a tisztességtelen, de szakmailag alkalmas köztisztviselőt bocsássa-e el, vagy azt, amelyik szakmailag alkalmatlan, de becsületes, akkor a megbízónak annak alapján kellene döntenie, hogy melyikük magatartása jár a megbízatás szempontjából kisebb veszteséggel.

A megbízó a kétes megbízottak esetében tehát csapdahelyzetbe kerül: ha az igazságos elszámoltatás elvét alkalmazza, azaz ha egyformán bünteti az inkompetenciát és a tisztességtelenséget, ezzel megsérti a megbízatás intézményének hatékonyságát (mert a hatékonyságkritérium alapján azt a köztisztviselőt kell elküldenie, amelyik nagyobb kárt, illetve kisebb nyereséget jelent a megbízatás szempontjából), ha a költség-haszon elv alapján kalkulál, akkor az igazságos elszámoltatás sérti, mert a nyereségek és veszteségek függvényében vagy az inkompetencia vagy a tisztességtelenség fölött fog szemet hunyni: az igazságos elszámoltatás szerint azonban a szakmai alkalmatlanság és a tisztességtelenség egyaránt büntetendő.

Bonyolítja a helyzetet az, hogy a felelősségre vonás tényleges gyakorlatát a fentieken túl olyan tényezők is befolyásolják, mint a kérdőre vont köztisztviselő elbocsátás esetén való helyettesíthetősége. Fentebb azt mondtuk, hogy a tisztességtelen és szakmailag inkompetens megbízott elbocsátása a megbízó javát szolgálja, és hogy elbocsátása igazságos és hatékony is. (1) Ha azonban a köztisztviselő csak egy másik tisztességtelen és hozzá nem értő köztisztviselővel helyettesíthető, akkor a megbízó csapdahelyzetbe kerül: (a) mert ha az igazságos elszámoltatás elvét alkalmazza és elbocsátja a megbízottat, ezzel megsérti a hatékony elszámoltatás elvét, mert az ugyancsak tisztességtelen és hozzá nem értő „új” megbízott alkalmazásával a problémát nemcsak hogy nem oldja meg, hanem a kilépéssel és a belépéssel újabb költségeket vesz a nyakába. (b) Ha a költség-haszon elv alapján dönt, azaz továbbra is alkalmazza a tisztességtelen és szakmailag inkompetens köztisztviselőt, az-

zal megsérti az igazságos elszámoltatás elvét, mert ebben az esetben az arányos felelősségre vonás vagy elmarad (mert az elbocsátás költségekkel jár), illetve nem lesz arányos a tett negatív következményeivel, pl. ha a büntetés kimerül a prémium-elvonásban, vagy alacsonyabb pozícióba való helyezésben. (2) Ha a szakmailag alkalmatlan és tisztességtelen köztisztviselő a megbízó szempontjából olyan kétes megbízottal helyettesíthető, aki (a) szakmailag alkalmas, de erkölcsileg nem feddhetetlen, vagy (b) olyan, aki hozzá nem értő, de becsületes, ez arra fogja ösztönözni a megbízót, hogy bocsássa el a hivatalban lévő köztisztviselőt és személyes „ízlésére”, illetve önkényére lesz bízva, hogy a kettő közül melyiket választja.

A megbízónak a fenti paradoxonok mellett bizonyos pszichológiai dilemmákkal is szembe kell néznie, amelyek szintén befolyásolják az elszámoltatás mechanizmusát. Elster szerint a megbízó pszichológiai és erkölcsi veszteségeket szenvedhet, ha az alkalmatlan és tisztességtelen köztisztviselőt ő maga választotta ki posztjára, azaz ha az nem sorsolással került hivatalába, vagy ha nem más hivatal vagy személy nevezte ki. „A megbízó számára annak az elbocsátása, akit ő maga választott ki politikája végrehajtására, egyenlő annak a bevallásával, hogy tévedett. A politikában a hibák bevallása azonban mindig költséges. Tegyük fel, hogy olyasvalakire szavaztam, akiről kiderül, hogy rosszul teljesít. Ha a következő alkalommal ellene szavazok, ez annak a bevallása, hogy tévedtem. Még ha ezt csak magamnak vallom is be, akkor is kellemetlen. A kognitív disszonancia elkerülése végett meggyőzhetem magam arról, hogy végül is nem is teljesített olyan rosszul és megszavazom újraválasztását.”³⁴

A pszichológiai veszteségektől való félelem az elszámoltató oldalán ugyanolyan komoly hatással lehet az elszámoltatásra, mint a megbízó helyettesíthetősége, és extrém esetben ez is ugyanúgy eredményezheti az elszámoltatás elmaradását, mint az utóbbi.

Elszámoltatás versus erkölcsi felelősség

Az elemzett három felelősségmodell (hierarchikus, kollektív és egyéni) közös vonása, hogy azok a felelősséget azonosítják az elszámoltatással, azt a személyhez képest valami külsőként tételezik. A felelősségnek valóban van egy külső, intézményes és objektív aspektusa: ez az, amit politikai, jogi és intézményes felelősségnek nevezünk. A felelősségnek ez a dimenziója „objektív” abban az értelemben, hogy ez egy olyan „valóságra” vonatkozik, amely az egyén szempontjából valami „külső”. Az intézményes, szervezeti vagy a megbízatásos viszony normáinak való megfelelés vagy meg nem felelés számonkérése az elszámoltatás. Az elszámoltatás során mindig a szervezeti és szerep-

cselekvés adekvátságát, illetve az intézményhez vagy a megbízatásos viszonyhoz kapcsolódó pozicionális kötelezettségek teljesítését kéri számon az egyéntől és sohasem annak személyes cselekvését ítélik meg, minthogy az intézményi életben és a megbízatásos viszonyban az egyén cselekvése nem személyes, hanem pozicionális szerepcselekvés. A pozicionális kötelezettségek teljesítésében a „személy nincs jelen”, ezért a pozicionális kötelezettségeknek bizonyos határokon belül nincsen erkölcsi aspektusa: az egyén erkölcsileg csak intézményes kötelezettségei teljesítésében terhelt – erre az általa megkötött szerződés kötelezi –, de az már nem az ő személyes ügye, hogy a számára előírt kötelezettségek erkölcsileg vagy egyéb más szempontból helyénvalók-e vagy sem. Mindez azt jelenti, hogy az egyén azon túl, hogy pozicionális kötelezettségeit teljesíti, szubjektíve nem fog felelősséget érezni az iránt, ami szervezeti környezetében történik: azaz felelőssége pozicionális felelősség lesz és nem személyes, erkölcsi felelősség. A megbízatásos viszonyban a megbízott, legyen ez személy vagy intézmény, nem fog szubjektív felelősséget vállalni azért, hogy a megbízó céljai erkölcsileg helyesek-e vagy helytelenek, mert például ezeket a célokat nem ő fogalmazta meg. Az erkölcsi élet felszeletelése, a céltételezőnek és a cselekvőnek, a cselekvés szerzőjének és megvalósítójának a szétválasztása esetén a megbízott – legyen szó személyről vagy intézményről – le van választva azokról a közvetlen hatásokról, érzelmekről és tapasztalásokról, amelyek a morális élet forrásai. Ennek következtében a bürokratikus intézményekben és a megbízatásos viszonyban a „szerepjátékosok” pszichológiailag és emocionálisan nem élik meg azt, hogy ők szubjektíve valamilyen értelemben felelősek lennének a szervezeti vagy intézményi magatartás következményeiért (mert szerepcselekvőkként vagy pusztán értelmi szerzői a magatartásnak vagy csupán végrehajtói annak, de sohasem diszponálnak egyidejűleg mindkettő fölött: Pontius Pilátus-i érzelmek vannak, ahogyan azt Eichman frappánsan megfogalmazta). Erkölcsileg a szerepcselekvők a kollektív cselekvés (M. Olson), illetve a nagycsoportos dilemma (J. Buchanan) foglyai, mert úgy érzik, hogy (1) nem áll elégséges információ a rendelkezésükre, hogy meg lehessenek arról győződve, hogy olyan helyzetben vannak, amely lehetővé teszi számukra a hatékony erkölcsi mérlegelést; (2) másfelől úgy vélik, hogy személyes erőfeszítéseik túlságosan is csekélyek ahhoz, hogy magatartásukkal a csoport, az intézmény vagy a megbízatásos viszony működésének egészére komoly befolyást tudjanak gyakorolni. Mindez együtt egyfajta erkölcsi resentmenthez, az erkölcsi tudat egyfajta eldologiasulásához vezet. Az eredmény bizonyos típusú kollektív felelőtlenység lesz, mert ahol az erkölcsi cselekvés a szervezeti hatalmi lánc mentén van szétválasztva, vagy ahol az egyén a csoportban feloldódva, annak pusztá elemeként vagy

mozzanataként cselekszik, vagy ahol az egyén megbízottként ki van rekesztve a célok megfogalmazásával kapcsolatos érvelésből, ott a cselekvő cinikusan vagy rezignáltan, de lemond az erkölcsi felelősségről. Másként fogalmazva: a hierarchikus szervezetekben, a kollektívákban és a megbízatásos viszonyban tagadva van a személy erkölcsi integritása. A személy erkölcsi integritásának ez a tagadása tükröződik a hierarchikus, a kollektív és az egyéni felelősség modelljeiben is, mert a felelősség egyik esetben sem a személyre háramlik vissza, hanem (1) a hierarchikus struktúrában elfoglalt pozícióra vagy rangra, (2) a csoport- vagy szervezeti tagságra, vagy (3) az egyénre, abban az értelemben, hogy az magatartásában objektíve normakövető-e vagy sem. A szubjektív és az objektív felelősségnek, valamint az alapjukat képező személyes és intézményes cselekvésnek polaritásokként való szembeállítás és „szembeállítódása” súlyos helyzetekhez vezethet. Pl. Eichmann groteszk módon tagadta saját személyes felelősségét, mert élesen elválasztotta egymástól a személyes és az intézményes cselekvést, a személyes erkölcsöt és az intézményes elvárásokat. Eichmann esete azt példázza, hogy az erkölcsi integritás tagadása, a megbízatás céljainak vagy a többség rendelkezéseinek erkölcsi mérlegelés nélküli elfogadása extrém esetekben – mint amilyen az Eichmanné – magának az intézményes vagy megbízatásos viszonyban az erkölcsi létjogosultságát kérdőjelezi meg.

Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a felelősség objektív és szubjektív oldala, az elszámoltatás és az erkölcsi felelősség s a köztük lévő ellentmondás integrálható-e egy olyan általános felelősségelméletbe, amely nemcsak szembenállásukat, hanem kölcsönös feltételezettségüket is feltételezi, már túlmutat e tanulmány keretein.

JEGYZETEK

- ¹ V. ö. J. R. Lucas, 1995. *Responsibility*. Clarendon Press. Oxford, 5–6.
- ² V. ö. Frederick C. Mosher, 1982. *Democracy and the Public Service*. Oxford University Press, New York, 8–11.
- ³ V. ö. Aaron Wildavsky, 1987. A Cultural Theory of Responsibility, In: J. E. Lane (szerk.): *Bureaucracy and Public Choice*. London: SAGE, 283–285.
- ⁴ V. ö. Reinhold Niebuhr, 1949. *Moral Man and Immoral Society*. Charles Scribner's Sons, New York, London
- ⁵ V. ö. Peter French, 1991. A World without Responsibility, In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French, St. Martin's Press, New York, 1–19.
- ⁶ V. ö. Kurt Baier, 1995. *The Rational and the Moral Order*. Open Court, Chicago–La Salle, Illinois, 318–326.
- ⁷ V. ö. J. L. Mackie, 1977. *Ethics: Inventing Right and Wrong*. Penguin Books
- ⁸ Donald Davidson, 1980. In: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford, 45.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ V. ö. Harry G. Frankfurt, 1969. Alternate Possibilities and Moral Responsibility. *Journal of Philosophy*, 1969. december 4.): 828–839.

- ¹¹ V. ö. J. R. Lucas, i. m., 6–9.
- ¹² J. L. Austin, 1970. Three Ways of Spilling Ink. In: *Philosophical Papers*. Szerk.: J. O. Urmson–J. Warnock, Oxford University Press, Oxford, 279.
- ¹³ John L. Austin, 1991. A Plea for Excuses. In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French, St. Martin's Press New York, 42.
- ¹⁴ V. ö. Dennis F. Thompson, 1987. *Political Ethics and Public Office*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London
- ¹⁵ Thomas Hobbes, 1970. *Leviathan*. Magyar Helikon, 221.
- ¹⁶ V. ö. Dennis F. Thompson, 1997. A sokszereplős cselekvés erkölcsi felelőssége. In: *Közszolgálat és etika*. (Vál.: Gulyás Gyula.) Helikon Kiadó, 117–126.
- ¹⁷ Roger Brubaker, 1984. *The Limits of Rationality*. Routledge, London–New York 71.
- ¹⁸ Max Weber, 1989. A politika mint hivatás, Medvetánc Füzetek, 34.
- ¹⁹ J. R. Lucas, 1985. Accountability and Control. In: *The Principle of Politics*. Clarendon Press, Oxford 215.
- ²⁰ Loyolai Szent Ignác, 1997. Jézus Társaságának rendalkotmánya. In: *Jézus Társaságának rendalkotmánya*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 547. sz. 159–160.
- ²¹ V. ö. Michael M. Harmon, 1995. *Responsibility as Paradox*. SAGE, Thousand Oaks, London, New Delhi
- ²² H. D. Lewis, 1971. The Non-Moral Notion of Collective Responsibility. In: P. A. French: *Individual and Collective Responsibility*. Cambridge, MA, 122.
- ²³ V. ö. D. E. Cooper, 1991. Collective Responsibility. In: *The Spectrum of Responsibility*. Szerk.: Peter French. St. Martin's Press, New York, 255–265.
- ²⁴ Herbert Kaufman, 1977. *Red Tape*. Washington D. C., Brookings Institution, 27.
- ²⁵ V. ö. Dennis F. Thompson, 1987. *Political Ethics and Public Office*. Harvard University Press, Cambridge, 70–83.
- ²⁶ Jacques Derrida, 1999. Hospitality, Justice and Responsibility. In: *Questioning Ethics Contemporary Debates in Philosophy*. Szerk.: Richard Kearney–Mark Dooley. Routledge, London–New York, 65.
- ²⁷ Hans-Georg Gadamer, 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, 256.
- ²⁸ Uo. 66.
- ²⁹ Uo. 67.
- ³⁰ J. Rawls, 1981. Kétféle szabályfogalom. In: *Tények és értékek*. Gondolat Kiadó, 401.
- ³¹ Uo. 390–391.
- ³² V. ö. G. J. Becker, 1974. A Theory of Interactions. *Journal of Political Economy*, 82. sz. 1063–1093.
- ³³ Russel Hardin, 1988. *Morality within the Limits of Reason*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 8–9.
- ³⁴ Jon Elster, 1999. Accountability in Athenian Politics. In: *Democracy, Accountability, and Representation*. Szerk.: Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Mawin. Cambridge University Press, 258–259.

